INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES
(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)
DOI : 03.2021-11278686 ISSN : 2582-8568 IMPACT FACTOR : 8.428 (SJIF 2026)

"राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या संदर्भात भारतीय ज्ञानपरंपरेचे इतिहास शिक्षणातील महत्त्व: ग्रामीण महाविद्यालयांच्या विशेष संदर्भातील चिकित्सक अभ्यास"

(The Significance of Indian Knowledge Traditions in History Education in the Context of National Education Policy 2020: A Critical Study with Special Reference to Rural Colleges)

प्राजक्ता प्रकाश शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापिका,
श्री. शिव शाहू महाविद्यालय, सरूड
ता. शाहुवाडी, जि. कोल्हापूर (महाराष्ट्र, भारत)
E-mail: Prajaktakadam303805@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686 DOI Link :: https://doi-ds.org/doilink/09.2026-83357348/IRJHIS2609010

सारांश :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला स्थानिक संदर्भ, भारतीय भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि ज्ञानसंपदेशी जोडण्यावर भर देते. या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश करणे हे विद्यार्थ्यांना भारताच्या बौद्धिक, वैज्ञानिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाचे व्यापक आकलन करून देण्याचे प्रभावी माध्यम ठरू शकते. भारतीय ज्ञानपरंपरा ही केवळ प्राचीन धार्मिक किंवा तत्त्वज्ञानपर साहित्यापुरती मर्यादित नसून गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यक, कृषी, जलव्यवस्थापन, स्थापत्य, भाषा, साहित्य, कला, पर्यावरण आणि लोकज्ञान अशा विविध क्षेत्रांमध्ये विकसित झालेल्या ज्ञानाचा व्यापक वारसा आहे (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a). प्रस्तुत अभ्यासात साहित्याधारित आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करून NEP 2020, UGC च्या Indian Knowledge Systems (IKS) संदर्भातील मार्गदर्शक तत्त्वे आणि इतिहास व भारतीय ज्ञानपरंपरेवरील निवडक शैक्षणिक साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की भारतीय ज्ञानपरंपरेचा योग्य पद्धतीने इतिहास शिक्षणाशी संबंध जोडल्यास स्थानिक इतिहास, मौखिक परंपरा, सांस्कृतिक वारसा आणि पारंपरिक ज्ञान यांचा शैक्षणिक वापर वाढविता येतो. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये ऐतिहासिक जाणीव, संशोधनवृत्ती, स्रोतचिकित्सा, चिकित्सक विचार आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता विकसित होण्यास मदत होऊ शकते. विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये स्थानिक जलव्यवस्था, कृषिपरंपरा, लोककला, लोकसाहित्य आणि ऐतिहासिक स्थळांच्या अभ्यासातून अनुभवाधारित इतिहास शिक्षण विकसित करण्याची मोठी शक्यता आहे. तथापि, भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास करताना अंध गौरववाद, अतिशयोक्ती आणि अप्रमाणित ऐतिहासिक दावे टाळणे आवश्यक आहे. प्राथमिक स्रोत, पुरातत्त्वीय पुरावे, मौखिक स्रोत आणि आधुनिक संशोधन यांच्या चिकित्सक परीक्षणावर आधारित संतुलित दृष्टिकोन आवश्यक आहे. त्यामुळे NEP 2020 च्या चौकटीत IKS चा इतिहास शिक्षणाशी समतोल, पुराव्याधारित आणि बहुविषयक पद्धतीने संबंध जोडल्यास इतिहास शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, संशोधनाभिमुख आणि विद्यार्थीकेंद्रित होऊ शकते.

मुख्य शब्द : *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०; भारतीय ज्ञानप्रणाली; भारतीय ज्ञानपरंपरा; इतिहास शिक्षण; स्थानिक इतिहास; मौखिक इतिहास; सांस्कृतिक वारसा; चिकित्सक इतिहासलेखन; ग्रामीण महाविद्यालये; बहुविषयक शिक्षण.*

1. प्रस्तावना :

शिक्षण हे केवळ माहितीचे हस्तांतरण करणारे माध्यम नसून विद्यार्थ्यांच्या विचारक्षमतेचा, सामाजिक जाणीवेचा आणि सांस्कृतिक समजुतीचा विकास करणारी प्रक्रिया आहे. भारताच्या विविध ज्ञानपरंपरांचा शैक्षणिक अभ्यास करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ने महत्त्वपूर्ण दिशा दिली आहे. या धोरणात भारतीय भाषांबरोबरच भारतीय कला, संस्कृती, परंपरा आणि ज्ञानसंपदेचा शिक्षणाशी संबंध दृढ करण्यावर भर देण्यात आला आहे (Ministry of Education, 2020).

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास हा विविध ज्ञानशाखांच्या विकासाशी जोडलेला आहे. गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यक, कृषी, पर्यावरण, जलव्यवस्थापन, स्थापत्य, साहित्य आणि कला यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारतीय समाजाने विविध प्रकारचे ज्ञान निर्माण आणि प्रसारित केले. त्यामुळे भारतीय इतिहासाचा अभ्यास केवळ राजकीय घटना, राजवंश किंवा युद्धांपुरता मर्यादित न ठेवता ज्ञाननिर्मिती, सामाजिक संस्था, तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि लोकजीवनाच्या संदर्भात करण्याची आवश्यकता आहे (Basham, 1954; Thapar, 2002).

इतिहास विषयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भूतकाळाचा अभ्यास उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे करणे. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश करताना पुराव्याधारित आणि चिकित्सक दृष्टिकोन अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. विद्यार्थ्यांनी एखाद्या परंपरेचा केवळ गौरव करण्याऐवजी तिचा ऐतिहासिक संदर्भ, उपलब्ध स्रोत, सामाजिक परिणाम आणि मर्यादा यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे (Carr, 1961; Kosambi, 1956).

2. अभ्यासाची गरज व संशोधनातील अंतर :

आजच्या उच्च शिक्षणात इतिहास विषयाचे अध्यापन केवळ घटना, कालक्रम आणि व्यक्तींची माहिती देण्यापुरते मर्यादित न राहता पुराव्याधारित, अनुभवाधारित, स्थानिक संदर्भाशी जोडलेले आणि चिकित्सक असणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) मध्ये भारतीय संदर्भ, स्थानिक ज्ञान, भाषा, कला, संस्कृती, परंपरा, बहुविषयक अध्ययन आणि अनुभवाधारित शिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले आहे (Ministry of Education, 2020). या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपरंपरेचा (Indian Knowledge Systems—IKS) इतिहास शिक्षणाशी संबंध जोडणे शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्वाचे ठरते. भारतीय ज्ञानपरंपरेचा आवाका गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यक, कृषी, जलव्यवस्थापन, स्थापत्य, भाषा, साहित्य, कला, पर्यावरण आणि लोकज्ञान अशा विविध क्षेत्रांपर्यंत विस्तारलेला आहे (UGC, 2023a). त्यामुळे या ज्ञानपरंपरांचा ऐतिहासिक विकास, सामाजिक संदर्भ, उपयोग आणि परिवर्तन यांचा अभ्यास केल्यास इतिहास विषयाचा आवाका अधिक व्यापक करता येतो.

या क्षेत्रातील महत्त्वाचे संशोधन-अंतर म्हणजे IKS, स्थानिक इतिहास आणि इतिहास शिक्षण यांचा एकत्रित अभ्यास, विशेषतः ग्रामीण उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात, अधिक विकसित करण्याची गरज आहे. ग्रामीण महाविद्यालयांच्या परिसरात किल्ले, मंदिरे, लेणी, जुन्या बाजारपेठा, तलाव, विहिरी, बंधारे, पारंपरिक कृषिपद्धती, लोककला, लोकसाहित्य, हस्तकला आणि पारंपरिक व्यवसाय यांसारखी अनेक स्थानिक संसाधने उपलब्ध असतात. ही संसाधने विद्यार्थ्यांसाठी इतिहासाच्या अध्ययनाची प्रभावी साधने बनू शकतात. त्यामुळे इतिहासाचे शिक्षण वर्गखोलीपुरते मर्यादित न ठेवता स्थानिक परिसराला ‘अभ्यासाचे क्षेत्र’ म्हणून वापरण्याची आवश्यकता आहे.

या संदर्भात मौखिक इतिहासाला विशेष शैक्षणिक महत्त्व प्राप्त होते. ग्रामीण समाजातील ज्येष्ठ नागरिक, कारागीर, शेतकरी, लोककलावंत आणि स्थानिक जाणकार यांच्या अनुभवांमधून सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाची माहिती मिळू शकते. मात्र मौखिक माहितीला अंतिम ऐतिहासिक सत्य न मानता तिची तुलना शिलालेख, नाणी, दस्तऐवज, अभिलेख, पुरातत्त्वीय अवशेष, साहित्यिक साधने

आणि उपलब्ध संशोधनाशी करणे आवश्यक आहे. अशा प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना स्रोतशोध, माहिती संकलन, स्रोतचिकित्सा, तुलना, विश्लेषण आणि निष्कर्ष मांडणी या इतिहास संशोधनाच्या मूलभूत पद्धती प्रत्यक्ष शिकता येतात (Carr, 1961; Kosambi, 1956).

IKS च्या इतिहास शिक्षणातील समावेशासंदर्भात आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे शैक्षणिक संतुलन. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील योगदान आणि ऐतिहासिक महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजावून देताना सांस्कृतिक आत्मभान निर्माण करणे आवश्यक आहे; परंतु परंपरेतील प्रत्येक कथन किंवा दावा ऐतिहासिक तथ्य म्हणून स्वीकारणे योग्य नाही. त्यामुळे IKS च्या अध्यापनात पुराव्यांची पडताळणी, स्रोतचिकित्सा, ऐतिहासिक संदर्भ, वस्तुनिष्ठता आणि विविध दृष्टिकोन यांना केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे. अशा दृष्टिकोनामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास अंध गौरववाद किंवा पूर्वग्रहदूषित नकार या दोन्ही टोकांपासून दूर राहून अधिक संतुलित आणि शास्त्रीय बनू शकतो (UGC, 2023a; UGC, 2023b).

डिजिटल तंत्रज्ञान या प्रक्रियेला अधिक प्रभावी बनवू शकते. विद्यार्थ्यांकडून स्थानिक वारसास्थळांचे छायाचित्रण, डिजिटल नकाशीकरण, ऑडिओ-व्हिडिओ मुलाखती, डिजिटल टाइमलाइन आणि स्थानिक इतिहासाचे ई-अभिलेख तयार करून Digital Heritage Archive विकसित करता येऊ शकते. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील जुन्या तलावाचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांनी त्याचा इतिहास, स्थान, बांधकामाची पद्धत, स्थानिक वापर, उपलब्ध दस्तऐवज आणि ज्येष्ठ नागरिकांच्या आठवणी यांचे संकलन करून डिजिटल स्वरूपात जतन करता येईल. अशा प्रकल्पामुळे इतिहासासोबत भूगोल, पर्यावरण, तंत्रज्ञान आणि समाजशास्त्र यांचा संबंधही स्पष्ट होतो.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अभ्यासाची गरज भारतीय ज्ञानपरंपरेची माहिती देण्यापेक्षा तिचा इतिहास शिक्षणात शैक्षणिक आणि संशोधनाधारित वापर कसा करता येईल, याचा विचार करण्यामध्ये आहे. विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांसाठी स्थानिक संसाधनांवर आधारित, कमी खर्चातील आणि विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापनपद्धती विकसित करण्याची मोठी शक्यता आहे. या दृष्टीने IKS + Local History + Digital Documentation + Critical Historiography ही एकात्मिक चौकट उपयुक्त ठरू शकते. ही चौकट विद्यार्थ्यांना स्थानिक वारशाशी जोडते, प्राथमिक स्रोतांचा वापर शिकवते, डिजिटल कौशल्ये विकसित करते आणि इतिहासाकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहण्याची क्षमता वाढवते.

तथापि, या क्षेत्रातील प्रस्तावित दृष्टिकोनाची परिणामकारकता प्रत्यक्ष अनुभवजन्य अभ्यासातून तपासणे आवश्यक आहे. भविष्यात विद्यार्थी-अभिप्राय, शिक्षकांच्या मुलाखती, क्षेत्रीय सर्वेक्षण, स्थानिक वारसास्थळांचे दस्तऐवजीकरण आणि IKS-आधारित अध्यापनाच्या परिणामांचे तुलनात्मक मूल्यमापन यांचा वापर करून अधिक ठोस संशोधन करता येईल. अशा अभ्यासातून NEP 2020च्या उद्दिष्टांशी सुसंगत, स्थानिक संदर्भाधारित, डिजिटल, बहुविषयक आणि चिकित्सक इतिहास शिक्षणाचे प्रभावी मॉडेल विकसित करण्यास मदत होऊ शकते.

3. संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- NEP 2020 मध्ये भारतीय ज्ञानपरंपरेला दिलेले महत्त्व स्पष्ट करणे.
- भारतीय ज्ञानपरंपरेचे स्वरूप आणि प्रमुख क्षेत्रांचा अभ्यास करणे.
- भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि इतिहास शिक्षण यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे.
- स्थानिक व प्रादेशिक इतिहासाच्या अध्ययनात IKS ची उपयुक्तता तपासणे.
- ग्रामीण महाविद्यालयांसाठी IKS-आधारित इतिहास शिक्षणाच्या शक्यता स्पष्ट करणे.

- विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचार, संशोधनवृत्ती आणि ऐतिहासिक जाणीव विकसित करण्यासाठी IKS च्या उपयोगाचा अभ्यास करणे.
- डिजिटल आणि बहुविषयक साधनांच्या माध्यमातून इतिहास शिक्षण अधिक प्रभावी करण्याच्या शक्यता मांडणे.
- भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या अभ्यासासाठी पुराव्याधारित आणि चिकित्सक दृष्टिकोनाची आवश्यकता अधोरेखित करणे.
- इतिहास शिक्षणासाठी व्यवहार्य शैक्षणिक शिफारसी मांडणे.

4. संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अभ्यास वर्णनात्मक (Descriptive), विश्लेषणात्मक (Analytical) आणि साहित्याधारित (Review-based) स्वरूपाचा आहे. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020)च्या संदर्भात भारतीय ज्ञानपरंपरेचे (Indian Knowledge Systems—IKS) इतिहास शिक्षणातील स्थान, शैक्षणिक उपयुक्तता आणि विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये त्याच्या वापराच्या शक्यता स्पष्ट करणे हा आहे. यासाठी NEP 2020, भारतीय ज्ञानप्रणाली संदर्भातील UGC ची मार्गदर्शक तत्त्वे, भारतीय इतिहास व इतिहास लेखनावरील पुस्तके तसेच निवडक शैक्षणिक साहित्य यांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a; UGC, 2023b).

अभ्यासासाठी निवडलेल्या साहित्याचे आशय विश्लेषण (Content Analysis) करण्यात आले. साहित्यामधून IKS, इतिहास शिक्षण, स्थानिक इतिहास, मौखिक इतिहास, सांस्कृतिक वारसा, बहुविषयक शिक्षण, डिजिटल दस्तऐवजीकरण आणि चिकित्सक इतिहासलेखन या प्रमुख विषयांशी संबंधित माहिती निवडून तिचे विषयानुसार वर्गीकरण व विश्लेषण करण्यात आले. त्यानंतर या संकल्पनांचा NEP 2020 मधील अनुभवाधारित, भारतीय संदर्भाशी जोडलेले, बहुविषयक आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाच्या उद्दिष्टांशी संबंध तपासण्यात आला.

इतिहास विषयाच्या स्वरूपाचा विचार करून स्रोतचिकित्सा आणि पुराव्याधारित दृष्टिकोन हा अभ्यासाचा महत्त्वाचा आधार मानण्यात आला आहे. शिलालेख, नाणी, ताम्रपट, हस्तलिखिते, पुरातत्त्वीय अवशेष, ऐतिहासिक वास्तू, साहित्यिक साधने, मौखिक परंपरा आणि स्थानिक स्मृती यांसारख्या स्रोतांचा इतिहास शिक्षणातील संभाव्य वापर विचारात घेण्यात आला. विशेषतः मौखिक परंपरा किंवा स्थानिक स्मृती यांना अंतिम ऐतिहासिक सत्य न मानता त्यांची इतर उपलब्ध स्रोतांशी तुलना करणे आवश्यक असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे. या प्रक्रियेत ऐतिहासिक तथ्य, परंपरागत कथन आणि इतिहासकाराची व्याख्या यांतील फरक स्पष्ट करण्यावर भर देण्यात आला आहे (Carr, 1961; Kosambi, 1956).

ग्रामीण महाविद्यालयांच्या संदर्भात स्थानिक इतिहासाला अभ्यासाचा महत्त्वपूर्ण घटक मानण्यात आले आहे. किल्ले, मंदिरे, लेणी, तलाव, विहिरी, बंधारे, पारंपरिक कृषिपद्धती, लोककला, लोकसाहित्य, हस्तकला, पारंपरिक व्यवसाय आणि स्थानिक स्मृती यांसारख्या घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या अनुभवाधारित शिक्षणासाठी कसा उपयोग करता येईल, याचे विश्लेषण करण्यात आले. क्षेत्रभेटी, मौखिक मुलाखती, छायाचित्रण, दस्तऐवजीकरण आणि डिजिटल अभिलेखन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासाशी प्रत्यक्ष जोडण्याची शक्यता विचारात घेण्यात आली आहे.

यासोबतच IKS चा बहुविषयक दृष्टिकोनातून विचार करण्यात आला आहे. गणित, खगोलशास्त्र, कृषी, जलव्यवस्थापन, पर्यावरण, वैद्यक, स्थापत्य, साहित्य आणि कला यांसारख्या क्षेत्रांतील ऐतिहासिक ज्ञानाचा इतिहास विषयाशी असलेला संबंध तपासण्यात आला.

त्यामुळे इतिहासाचा अभ्यास केवळ राजकीय घटना आणि कालक्रमापुरता मर्यादित न ठेवता भारतीय समाजाच्या वैज्ञानिक, तांत्रिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक विकासाशी जोडण्याची शक्यता स्पष्ट करण्यात आली आहे (UGC, 2023a).

अभ्यासात चिकित्सक आणि संतुलित इतिहासदृष्टी स्वीकारण्यात आली आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील योगदानाचे शैक्षणिक महत्त्व मान्य करताना अप्रमाणित, अतिशयोक्त किंवा पुराव्याविना केलेले दावे स्वीकारलेले नाहीत. कोणत्याही दाव्याचे मूल्यांकन करताना उपलब्ध पुरावे, स्रोतांची विश्वसनीयता, ऐतिहासिक संदर्भ आणि विविध स्रोतांमधील सुसंगती यांचा विचार करण्यावर भर देण्यात आला आहे. अशा दृष्टिकोनातून IKS चा अभ्यास सांस्कृतिक वारशाची जाणीव निर्माण करण्यासोबतच तर्कशुद्धता, स्रोतचिकित्सा आणि पुराव्याधारित इतिहासदृष्टी विकसित करण्याच्या शैक्षणिक प्रक्रियेशी जोडण्यात आला आहे (Carr, 1961; UGC, 2023b).

पद्धतशास्त्रीय मर्यादा: प्रस्तुत अभ्यास हा साहित्याधारित असल्यामुळे त्यामध्ये प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण, विद्यार्थी-अभिप्राय, शिक्षकांच्या मुलाखती किंवा अध्यापनाच्या परिणामांचे सांख्यिकीय मूल्यमापन करण्यात आलेले नाही. त्यामुळे मांडलेल्या शैक्षणिक शक्यता या उपलब्ध साहित्याच्या विश्लेषणावर आधारित आहेत. भविष्यात क्षेत्रीय व अनुभवजन्य संशोधनाद्वारे या निष्कर्षांची अधिक व्यापक पडताळणी करता येऊ शकते.

5. NEP 2020 आणि भारतीय ज्ञानप्रणाली :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) मध्ये भारतीय भाषा, संस्कृती, कला, परंपरा आणि ज्ञान यांचा शिक्षणाशी संबंध जोडण्यावर भर देण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांना भारतीय ज्ञानपरंपरेची ओळख करून देतानाच त्यांच्यामध्ये चिकित्सक विचार, सर्जनशीलता, संशोधनवृत्ती आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करणे हे या धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे (Ministry of Education, 2020). भारतीय ज्ञानप्रणाली (Indian Knowledge Systems–IKS) ही केवळ धार्मिक किंवा तत्त्वज्ञानपर ज्ञानापुरती मर्यादित नसून गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यक, कृषी, जलव्यवस्थापन, पर्यावरण, स्थापत्य, भाषा, साहित्य, कला आणि लोकज्ञान अशा विविध क्षेत्रांचा समावेश असलेली व्यापक ज्ञानपरंपरा आहे. UGC नेही उच्च शिक्षणात भारतीय ज्ञानप्रणालीचा समावेश, बहुविषयक अध्ययन आणि भारतीय ज्ञानाच्या विविध शाखांचा आधुनिक शिक्षणाशी संबंध जोडण्यावर भर दिला आहे (UGC, 2023a).

ज्ञानक्षेत्र	इतिहास शिक्षणातील उपयोग	उदाहरण
गणित	गणितीय संकल्पना, पद्धती आणि विचारांच्या ऐतिहासिक विकासाचा अभ्यास	संख्या, गणना आणि गणितीय पद्धतींच्या विकासाचा अभ्यास
खगोलशास्त्र	खगोलीय निरीक्षणे, कालगणना आणि पंचांगपरंपरेचा ऐतिहासिक अभ्यास	पारंपरिक कालगणना व खगोलीय निरीक्षणांचा अभ्यास
वैद्यक	आरोग्यविषयक ज्ञान आणि वैद्यकीय परंपरांच्या विकासाचा इतिहास समजून घेणे	प्राचीन वैद्यकीय ग्रंथ आणि उपचारपद्धतींचा ऐतिहासिक संदर्भ
कृषी	पारंपरिक कृषिपद्धती आणि त्यांचा ग्रामीण समाजाच्या विकासाशी असलेला संबंध समजून घेणे	पारंपरिक बियाणे, पीकपद्धती आणि कृषी साधनांचा अभ्यास

ज्ञानक्षेत्र	इतिहास शिक्षणातील उपयोग	उदाहरण
जलव्यवस्थापन	पारंपरिक जलस्रोत, जलसंधारण आणि स्थानिक समाजव्यवस्थेचा इतिहास समजून घेणे	तलाव, विहिरी, बंधारे आणि पारंपरिक पाणीवाटप पद्धतींचा अभ्यास
स्थापत्य व वास्तुकला	ऐतिहासिक वास्तू, बांधकाम तंत्र आणि नगररचनेचा अभ्यास	किल्ले, मंदिरे, लेणी, वाडे आणि प्राचीन नगररचना
साहित्य व भाषा	भाषा, साहित्य आणि सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनाचा इतिहास समजून घेणे	प्रादेशिक साहित्य, लोकसाहित्य आणि ऐतिहासिक लेखनाचा अभ्यास
लोकज्ञान	स्थानिक अनुभवाधारित ज्ञानाचे संकलन, दस्तऐवजीकरण आणि चिकित्सक विश्लेषण	स्थानिक कारागीर, शेतकरी किंवा ज्येष्ठ व्यक्तींच्या मुलाखती
कला व हस्तकला	समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा आणि कलात्मक परंपरांच्या विकासाचा अभ्यास	लोककला, चित्रकला, शिल्पकला, विणकाम आणि पारंपरिक हस्तकला
पर्यावरणीय ज्ञान	मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील ऐतिहासिक संबंधांचा अभ्यास	पारंपरिक वनव्यवस्थापन, जलसंधारण आणि स्थानिक पर्यावरणीय पद्धती

इतिहास शिक्षणाच्या दृष्टीने IKS चे विशेष महत्त्व आहे, कारण त्याद्वारे विद्यार्थ्यांना भारताच्या वैज्ञानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक विकासाचा व्यापक अभ्यास करता येतो. शिलालेख, नाणी, ताम्रपट, हस्तलिखिते, पुरातत्त्वीय अवशेष, ऐतिहासिक वास्तू, लोककथा, लोकगीते आणि मौखिक परंपरा यांसारख्या स्रोतांचा वापर केल्यास इतिहासाचे शिक्षण अधिक अनुभवाधारित आणि संशोधनाभिमुख होऊ शकते. विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये स्थानिक किल्ले, मंदिरे, जलस्रोत, पारंपरिक कृषिपद्धती, लोककला आणि स्थानिक स्मृती यांचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांना आपल्या परिसराच्या इतिहासाशी जोडता येते. तसेच या स्रोतांचे छायाचित्रण, मुलाखती, डिजिटल नकाशे आणि डिजिटल दस्तऐवजीकरण यांद्वारे इतिहास शिक्षण अधिक आधुनिक आणि विद्यार्थीकेंद्रित करता येते (UGC, 2023a).

मात्र भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश करताना परंपरा आणि ऐतिहासिक तथ्य यांमध्ये स्पष्ट फरक ठेवणे आवश्यक आहे. कोणताही दावा केवळ परंपरेत प्रचलित आहे म्हणून स्वीकारण्याऐवजी त्याची उपलब्ध पुरावे, प्राथमिक व दुय्यम स्रोत आणि ऐतिहासिक संदर्भ यांच्या आधारे पडताळणी करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे IKS चा अभ्यास अंध गौरववाद न करता पुराव्याधारित, वैज्ञानिक आणि चिकित्सक दृष्टिकोनातून केला पाहिजे (Carr, 1961; Kosambi, 1956; UGC, 2023b). अशा संतुलित दृष्टिकोनातून NEP 2020 आणि IKS यांचा समन्वय साधल्यास इतिहास शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, स्थानिक, अनुभवाधारित, बहुविषयक, संशोधनाभिमुख आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनविता येऊ शकते.

6. भारतीय ज्ञानपरंपरेची प्रमुख क्षेत्रे :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा आवाका व्यापक असून त्यामध्ये विज्ञान, तंत्रज्ञान, समाजजीवन, संस्कृती, भाषा, कला, कृषी, पर्यावरण आणि आरोग्य यांसारख्या विविध ज्ञानक्षेत्रांचा समावेश होतो. इतिहास शिक्षणात या क्षेत्रांचा अभ्यास केल्यास विद्यार्थ्यांना भारताच्या भूतकाळाकडे

केवळ राजकीय घटना, राजवंश आणि युद्धांच्या दृष्टिकोनातून न पाहता ज्ञाननिर्मिती, सामाजिक जीवन, तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि सांस्कृतिक विकासाच्या प्रक्रियेच्या संदर्भात समजून घेता येते. त्यामुळे IKS चा अभ्यास इतिहास विषयाला अधिक व्यापक आणि बहुआयामी स्वरूप देऊ शकतो (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a).

या ज्ञानक्षेत्रांचा इतिहास शिक्षणात वापर करताना त्यांना स्वतंत्र विषय म्हणून शिकवण्याऐवजी ऐतिहासिक संदर्भाशी जोडणे अधिक उपयुक्त ठरेल. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील पारंपरिक तलावाचा अभ्यास करताना त्याची निर्मिती, वापर, सामाजिक भूमिका, शेतीशी असलेला संबंध आणि कालानुसार झालेले बदल यांचा एकत्रित अभ्यास करता येतो. त्याचप्रमाणे एखाद्या किल्ल्याचा अभ्यास करताना त्याची वास्तुरचना, जलव्यवस्था, संरक्षणपद्धती, स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि त्या परिसरातील सामाजिक जीवन यांचा विचार करता येतो.

अशा पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना भारतीय ज्ञानपरंपरेचे ऐतिहासिक योगदान, सामाजिक संदर्भ, व्यावहारिक उपयोग आणि कालानुरूप झालेले परिवर्तन समजण्यास मदत होते. मात्र या ज्ञानक्षेत्रांचा अभ्यास करताना उपलब्ध स्रोतांची विश्वसनीयता तपासणे आणि पारंपरिक दावे ऐतिहासिक पुराव्यांच्या आधारे समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे IKSचा वापर इतिहास शिक्षणात पुराव्याधारित, बहुविषयक आणि चिकित्सक अध्ययनासाठी केला जाऊ शकतो (UGC, 2023a).

7. इतिहास शिक्षणातील भारतीय ज्ञानपरंपरेचे महत्त्व :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश केल्यामुळे इतिहासाचा अभ्यास अधिक व्यापक, संदर्भाधारित आणि अर्थपूर्ण करता येतो. इतिहास केवळ राजकीय घटना, राजवंश आणि युद्धांपुरता मर्यादित न राहता समाजजीवन, विज्ञान, तंत्रज्ञान, कृषी, पर्यावरण, वैद्यक, स्थापत्य, साहित्य, कला आणि लोकपरंपरा यांच्या विकासाचा अभ्यास बनतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना भारताच्या भूतकाळाकडे विविध अंगांनी पाहण्याची आणि सामाजिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रिया समजून घेण्याची संधी मिळते (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a).

IKSचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना स्थानिक आणि प्रादेशिक इतिहासाशी जोडण्यास विशेष मदत करू शकतो. ग्रामीण परिसरातील किल्ले, मंदिरे, लेणी, जुने वाडे, तलाव, विहिरी, बंधारे, पारंपरिक कृषिपद्धती, लोककला, हस्तकला आणि लोकसाहित्य यांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून करता येतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील जुन्या जलस्रोताचा अभ्यास करताना त्याची निर्मिती, वापर, शेतीशी असलेला संबंध आणि सामाजिक महत्त्व यांचा मागोवा घेता येतो. अशा उपक्रमांमुळे इतिहासाचे शिक्षण वर्गातील पाठ्यपुस्तकापुरते मर्यादित न राहता क्षेत्रभेट, निरीक्षण, मुलाखत, दस्तऐवजीकरण आणि लघुसंशोधनाशी जोडले जाते.

भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या अभ्यासात विविध ऐतिहासिक स्रोतांचा वापर केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना इतिहासाच्या संशोधन प्रक्रियेची प्रत्यक्ष ओळख होते. शिलालेख, नाणी, ताम्रपट, हस्तलिखिते, पुरातत्त्वीय अवशेष, ऐतिहासिक वास्तू, साहित्यिक साधने आणि मौखिक परंपरा यांचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना स्रोतांचे स्वरूप, महत्त्व आणि मर्यादा समजतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या स्थानिक स्थळाविषयी ज्येष्ठ व्यक्तींकडून मिळालेली माहिती सरकारी अभिलेख, जुने दस्तऐवज किंवा उपलब्ध पुरातत्त्वीय पुराव्यांशी तपासता येते. अशा प्रक्रियेत स्रोतांची तुलना, विश्वसनीयतेचे परीक्षण आणि पुराव्यांच्या आधारे निष्कर्ष काढणे ही महत्त्वाची संशोधन कौशल्ये विकसित होतात (Carr, 1961; UGC, 2023b).

IKS चा इतिहास शिक्षणातील आणखी एक महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे चिकित्सक विचार आणि संशोधनवृत्तीचा विकास. भारतीय ज्ञानपरंपरेशी संबंधित कोणताही दावा केवळ परंपरेत प्रचलित आहे म्हणून स्वीकारण्याऐवजी त्यामागील उपलब्ध पुरावे, ऐतिहासिक संदर्भ

आणि विविध स्रोतांचा विचार करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या पारंपरिक कृषिपद्धतीविषयी स्थानिक पातळीवर प्रचलित असलेली माहिती नोंदवून तिची ऐतिहासिक कागदपत्रे, स्थानिक अनुभव आणि आधुनिक अभ्यास यांच्याशी तुलना करता येते. या प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारणे, पुरावे तपासणे, विविध मतांची तुलना करणे आणि तर्कसंगत निष्कर्ष मांडणे शिकता येते. त्यामुळे IKS चा अभ्यास अंध गौरववादापासून दूर ठेवून पुराव्याधारित आणि संतुलित इतिहासदृष्टी विकसित करण्यास मदत करू शकतो (Kosambi, 1956; UGC, 2023b).

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास बहुविषयक शिक्षणालाही चालना देतो. उदाहरणार्थ, पारंपरिक जलव्यवस्थेचा इतिहास इतिहासाबरोबर भूगोल आणि पर्यावरणशास्त्राशी, पारंपरिक कृषिपद्धतींचा अभ्यास कृषीशास्त्राशी, गणितीय ज्ञानाचा इतिहास गणिताशी आणि ऐतिहासिक वास्तूंचा अभ्यास कला, स्थापत्य व तंत्रज्ञानाशी जोडता येतो. अशा पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना एका ऐतिहासिक विषयाकडे विविध ज्ञानशाखांच्या माध्यमातून पाहण्याची संधी मिळते. हा दृष्टिकोन NEP 2020 च्या बहुविषयक आणि अनुभवाधारित शिक्षणाच्या भूमिकेशी सुसंगत आहे (Ministry of Education, 2020).

IKS च्या अध्ययनातून सांस्कृतिक वारशाची जाणीव आणि स्थानिक वारसा संवर्धनाची भावना देखील विकसित करता येते. विद्यार्थ्यांनी स्थानिक ऐतिहासिक स्थळांचे छायाचित्रण, माहिती संकलन, मौखिक इतिहासाच्या मुलाखती आणि डिजिटल अभिलेखन केल्यास त्यांच्या परिसरातील वारशाचे दस्तऐवजीकरण होऊ शकते. उदाहरणार्थ, महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा एक गट गावातील जुन्या वास्तूंची माहिती संकलित करून त्यांचा डिजिटल संग्रह तयार करू शकतो. अशा उपक्रमातून विद्यार्थ्यांचा इतिहासाशी प्रत्यक्ष संबंध निर्माण होतो आणि स्थानिक वारशाबद्दल जबाबदारीची भावना वाढीस लागते.

एकूणच, भारतीय ज्ञानपरंपरेचा पुराव्याधारित, चिकित्सक आणि संदर्भाधारित वापर केल्यास इतिहास शिक्षणाचा आवाका मोठ्या प्रमाणात वाढविता येतो. IKS च्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना इतिहासातील विविध ज्ञानपरंपरा, स्थानिक वारसा, सामाजिक जीवन आणि ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियांचा अभ्यास करता येतो. त्यामुळे इतिहास शिक्षण अधिक स्थानिक, अनुभवाधारित, बहुविषयक, संशोधनाभिमुख आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनण्यास मदत होते. NEP 2020 च्या व्यापक शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या संदर्भात IKS चा असा संतुलित वापर इतिहास शिक्षणाला अधिक अर्थपूर्ण बनविण्याची महत्त्वपूर्ण क्षमता ठेवतो.

8. ग्रामीण महाविद्यालयांतील उपयोगिता :

ग्रामीण महाविद्यालयांसाठी भारतीय ज्ञानपरंपरा (Indian Knowledge Systems—IKS) ही स्थानिक इतिहास, पारंपरिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारसा यांना इतिहास शिक्षणाशी जोडणारे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम ठरू शकते. ग्रामीण परिसरात किल्ले, मंदिरे, लेणी, जुन्या वास्तू, विहिरी, तलाव, बंधारे, पारंपरिक कृषिपद्धती, स्थानिक पिके, लोककला, लोकसाहित्य, हस्तकला आणि पारंपरिक व्यवसाय यांसारखे अनेक ज्ञानस्रोत उपलब्ध असतात. या स्रोतांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना आपल्या परिसराच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय इतिहासाशी जोडतो. त्यामुळे इतिहासाचे शिक्षण केवळ पाठ्यपुस्तकांवर अवलंबून न राहता स्थानिक अनुभव आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणावर आधारित करता येते. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील जुन्या तलावाचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना त्याची निर्मिती कधी झाली, त्याचा उपयोग कोणत्या काळात आणि कोणत्या कारणांसाठी केला जात होता, त्यावर स्थानिक शेती कितपत अवलंबून होती आणि कालांतराने त्यामध्ये कोणते बदल झाले, याचा अभ्यास करता येतो. या प्रक्रियेत इतिहासाबरोबर भूगोल, पर्यावरण आणि कृषीशास्त्र यांचाही उपयोग होतो. त्याचप्रमाणे पारंपरिक शेतीचा अभ्यास करताना स्थानिक बियाणे, पिकांची निवड, सिंचनपद्धती, शेतीची साधने आणि ऋतुनुसार

कृषी पद्धती यांची माहिती संकलित करून तिचा ऐतिहासिक विकास समजून घेता येतो. अशा उपक्रमांमुळे इतिहास विषय विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडला जातो आणि बहुविषयक अध्ययनाला चालना मिळते.

मौखिक इतिहास ग्रामीण महाविद्यालयांसाठी आणखी एक महत्त्वपूर्ण साधन ठरू शकतो. गावातील ज्येष्ठ नागरिक, कारागीर, शेतकरी, लोककलावंत आणि स्थानिक जाणकार यांच्या मुलाखती घेऊन गावातील सामाजिक परिवर्तन, पारंपरिक व्यवसाय, सण-उत्सव, लोकपरंपरा, स्थलांतर, कृषीतील बदल किंवा स्थानिक घटनांची माहिती संकलित करता येते. मात्र मौखिक कथनाला अंतिम ऐतिहासिक पुरावा न मानता त्याची तुलना उपलब्ध दस्तऐवज, अभिलेख, छायाचित्रे, वृत्तपत्रे, वास्तू, शिलालेख किंवा इतर स्रोतांशी करणे आवश्यक आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना माहिती संकलन, स्रोतचिकित्सा, तुलना, विश्लेषण आणि निष्कर्ष मांडणी या संशोधन प्रक्रियेचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो.

ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये डिजिटल दस्तऐवजीकरण हा कमी खर्चात राबवता येणारा प्रभावी उपक्रम ठरू शकतो. विद्यार्थी स्थानिक ऐतिहासिक स्थळांची छायाचित्रे व व्हिडिओ तयार करू शकतात, ज्येष्ठ व्यक्तींच्या मुलाखती ऑडिओ किंवा व्हिडिओ स्वरूपात नोंदवू शकतात, स्थानिक वारसास्थळांचे डिजिटल नकाशे तयार करू शकतात आणि संकलित माहितीच्या आधारे लघु डिजिटल संग्रह विकसित करू शकतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या महाविद्यालयातील इतिहास विभाग "माझ्या गावाचा इतिहास" या उपक्रमांतर्गत गावातील महत्त्वाच्या स्थळांची माहिती, छायाचित्रे, स्थानिक कथा, जुन्या कागदपत्रांच्या प्रतिमा आणि मुलाखती एकत्रित करून डिजिटल वारसा संग्रह तयार करू शकतो. अशा उपक्रमामुळे स्थानिक वारशाचे दस्तऐवजीकरण होण्याबरोबरच विद्यार्थ्यांची डिजिटल आणि संशोधन कौशल्ये विकसित होतात.

या सर्व प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांची भूमिका केवळ माहिती ग्रहण करणाऱ्या व्यक्तीची न राहता स्रोत शोधणारा, माहिती संकलित करणारा, पुराव्यांची तुलना करणारा आणि निष्कर्ष मांडणारा संशोधक अशी होते. शिक्षकाची भूमिका मार्गदर्शकाची राहते. त्यामुळे IKS, स्थानिक इतिहास, क्षेत्रअभ्यास, मौखिक इतिहास आणि डिजिटल दस्तऐवजीकरण यांचा समन्वय केल्यास ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये इतिहास शिक्षण अधिक अनुभवाधारित, विद्यार्थीकेंद्रित, संशोधनाभिमुख आणि समाजाशी संबंधित बनविता येते (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a; UGC, 2023b).

तक्ता 1. ग्रामीण महाविद्यालयांतील IKS-आधारित इतिहास शिक्षण

उपक्रम	विद्यार्थ्यांची भूमिका	अपेक्षित परिणाम
स्थानिक इतिहास अभ्यास	माहिती व स्रोत संकलन	ऐतिहासिक जाणीव
मौखिक इतिहास	मुलाखती घेणे	संशोधन कौशल्य
वारसा अभ्यास	स्थळांचे निरीक्षण	वारसा संवर्धन
लोकज्ञान दस्तऐवजीकरण	माहिती नोंदविणे	स्थानिक ज्ञानाचे जतन
क्षेत्रभेट	प्रत्यक्ष निरीक्षण	अनुभवाधारित शिक्षण
डिजिटल संग्रह	फोटो, ऑडिओ, व्हिडिओ संकलन	डिजिटल कौशल्य
लघुसंशोधन	विश्लेषण व अहवाल लेखन	संशोधनवृत्ती

9. बहुविषयक इतिहास शिक्षण :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास केवळ इतिहास विषयापुरता मर्यादित न ठेवता विज्ञान, गणित, भूगोल, पर्यावरण, कृषी, साहित्य, कला आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या विविध ज्ञानशाखांशी जोडता येतो. अशा बहुविषयक दृष्टिकोनामुळे विद्यार्थ्यांना भारतीय ज्ञानपरंपरेचा विकास, त्यामागील सामाजिक परिस्थिती आणि त्याचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम अधिक व्यापकपणे समजून घेता येतो. हा दृष्टिकोन इतिहासातील घटनांकडे केवळ कालक्रमाच्या दृष्टीने न पाहता त्यामागील ज्ञान, तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि सामाजिक गरजा समजून घेण्यास मदत करतो (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a).

उदाहरणार्थ, पारंपरिक जलव्यवस्थेचा अभ्यास करताना इतिहासाच्या माध्यमातून तलाव, विहिरी, बंधारे किंवा इतर जलस्रोतांची निर्मिती आणि त्यांचा ऐतिहासिक विकास समजून घेता येतो; भूगोलाच्या माध्यमातून त्यांचे स्थान आणि भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करता येतो; तर पर्यावरणशास्त्राच्या माध्यमातून जलसंधारण, पाणी वापर आणि स्थानिक पर्यावरणाशी त्यांचा संबंध स्पष्ट करता येतो. त्याचप्रमाणे पारंपरिक कृषिपद्धतींच्या अभ्यासात इतिहास, कृषीशास्त्र, पर्यावरण आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचा परस्परसंबंध समजून घेता येतो. स्थानिक पिके, बियाणे, शेतीची साधने, पाण्याचा वापर आणि पारंपरिक कृषिज्ञान यांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना ग्रामीण समाजाच्या ऐतिहासिक विकासाशी जोडता येतो.

गणित आणि खगोलशास्त्राच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना ऐतिहासिक ज्ञान आणि आधुनिक विज्ञान किंवा गणित यांच्यातील संबंध स्पष्ट करता येतो. विद्यार्थ्यांना प्राचीन गणितीय संकल्पना, कालगणना आणि खगोलीय निरीक्षणांचा ऐतिहासिक संदर्भ समजून घेण्यासाठी उपलब्ध ग्रंथ, शिलालेख किंवा इतर पुराव्यांचा अभ्यास करता येतो. मात्र अशा अभ्यासात पारंपरिक दावे आणि उपलब्ध ऐतिहासिक पुरावे यांच्यातील फरक स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानपरंपरेबद्दलची उत्सुकता निर्माण होण्याबरोबरच पुराव्यांच्या आधारे निष्कर्ष काढण्याची सवय विकसित होते.

ऐतिहासिक वास्तू आणि स्थापत्याचा अभ्यास हा इतिहास, कला, स्थापत्यशास्त्र आणि अभियांत्रिकी यांना जोडणारा प्रभावी उपक्रम ठरू शकतो. किल्ले, मंदिरे, लेणी, जुन्या वास्तू किंवा पारंपरिक घररचना यांचा अभ्यास करताना त्यांची निर्मिती, वापर, बांधकाम तंत्र, उपलब्ध साहित्य, कलात्मक वैशिष्ट्ये आणि तत्कालीन समाजाशी असलेला संबंध तपासता येतो. त्याचप्रमाणे लोकसाहित्य आणि लोककलेचा अभ्यास इतिहास, भाषा, साहित्य आणि समाजशास्त्राशी जोडता येतो. लोकगीते, लोककथा, म्हणी, पारंपरिक सण आणि कलाप्रकार यांच्या माध्यमातून स्थानिक समाजाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचा अभ्यास करता येतो.

ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये या बहुविषयक दृष्टिकोनाची विशेष उपयुक्तता आहे, कारण विद्यार्थ्यांच्या परिसरातच अनेक अभ्यासविषय उपलब्ध असतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील जुन्या तलावावर आधारित विद्यार्थी प्रकल्पात इतिहास विभाग ऐतिहासिक माहिती संकलित करू शकतो, भूगोल विभाग स्थानिक भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करू शकतो, पर्यावरण विभाग जलस्रोताचे पर्यावरणीय महत्त्व तपासू शकतो आणि कृषी विभाग त्याचा शेतीवरील परिणाम अभ्यासू शकतो. विद्यार्थ्यांनी या माहितीचे छायाचित्रण, नकाशीकरण, मुलाखती आणि डिजिटल दस्तऐवजीकरण केल्यास एकाच विषयातून विविध कौशल्यांचा विकास होऊ शकतो. अशा बहुविषयक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये समग्र विचार, विश्लेषणक्षमता, समस्या समजून घेण्याची क्षमता, माहितीचे वर्गीकरण, स्रोतांचा तुलनात्मक अभ्यास आणि संशोधनवृत्ती विकसित होण्यास मदत होते. तसेच क्षेत्रभेटी, स्थानिक प्रकल्प, मुलाखती आणि डिजिटल दस्तऐवजीकरण यांचा समावेश केल्यास इतिहास शिक्षण अधिक अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनते. हा दृष्टिकोन NEP 2020 मध्ये

अधोरेखित केलेल्या बहुविषयक, अनुभवाधारित आणि कौशल्याधारित शिक्षणाच्या दिशेशी सुसंगत आहे (Ministry of Education, 2020).

एकूणच, भारतीय ज्ञानपरंपरेचा बहुविषयक पद्धतीने अभ्यास केल्यास इतिहास हा केवळ भूतकाळातील घटना आणि व्यक्तींचा विषय न राहता विज्ञान, तंत्रज्ञान, पर्यावरण, कृषी, समाज, भाषा, कला आणि संस्कृती यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणारा व्यापक विषय बनतो. त्यामुळे IKS आणि बहुविषयक शिक्षणाचा समन्वय विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये स्थानिक संसाधनांवर आधारित, अनुभवाधारित आणि संशोधनाभिमुख इतिहास शिक्षण विकसित करण्यासाठी प्रभावी ठरू शकतो.

10. डिजिटल इतिहास शिक्षण :

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे इतिहास शिक्षण अधिक दृश्य, संवादात्मक, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित करता येते. पारंपरिक पाठ्यपुस्तकांसोबत डिजिटल संग्रहालये, ऑनलाइन अभिलेख, ई-पुस्तके, डिजिटल नकाशे, ऐतिहासिक छायाचित्रे, दस्तऐवज, ऑडिओ-व्हिडिओ मुलाखती आणि आभासी क्षेत्रभेटी यांचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांना ऐतिहासिक स्रोत विविध माध्यमांतून समजून घेता येतात. डिजिटल साधनांच्या माध्यमातून एखाद्या ऐतिहासिक घटनेचा कालक्रम, भौगोलिक संदर्भ, सामाजिक परिस्थिती आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी अधिक स्पष्टपणे मांडता येते. त्यामुळे इतिहासाचा अभ्यास केवळ वाचनावर आधारित न राहता निरीक्षण, शोध, विश्लेषण आणि सादरीकरण या प्रक्रियांशी जोडला जातो. हा दृष्टिकोन NEP 2020 मध्ये अधोरेखित केलेल्या तंत्रज्ञानाधारित, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाच्या व्यापक दिशेशी सुसंगत आहे (Ministry of Education, 2020).

विशेषतः स्थानिक इतिहासाच्या अध्ययनासाठी डिजिटल दस्तऐवजीकरण प्रभावी शैक्षणिक साधन ठरू शकते. ग्रामीण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना आपल्या गावातील किंवा परिसरातील ऐतिहासिक वास्तू, किल्ले, मंदिरे, तलाव, विहिरी, पारंपरिक व्यवसाय, लोककला आणि सांस्कृतिक परंपरांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रकल्प देता येतो. विद्यार्थी या स्रोतांची छायाचित्रे घेऊ शकतात, उपलब्ध दस्तऐवज संकलित करू शकतात, स्थानिक जाणकारांच्या मुलाखती घेऊ शकतात आणि संकलित माहितीचे वर्गीकरण करून Digital Heritage Archive तयार करू शकतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या जुन्या तलावाचा डिजिटल संग्रह तयार करताना त्याची छायाचित्रे, स्थानिक इतिहास, जुन्या नोंदी, नकाशा, त्याचा सामाजिक उपयोग आणि ज्येष्ठ नागरिकांच्या मुलाखती एकत्रित करता येतात. अशा उपक्रमामुळे स्थानिक वारशाचे दस्तऐवजीकरण होते आणि विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष संशोधनाची प्रक्रिया समजते.

डिजिटल इतिहास शिक्षणाचा आणखी एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे स्थानिक स्रोतांना व्यापक शैक्षणिक व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे. विद्यार्थ्यांनी संकलित केलेली माहिती डिजिटल नकाशे, डिजिटल टाइमलाइन, ऑनलाइन प्रदर्शन किंवा महाविद्यालयीन डिजिटल संग्रहाच्या स्वरूपात सादर करता येते. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील ऐतिहासिक स्थळांचे नकाशीकरण करून त्यांची माहिती एका डिजिटल नकाशावर दर्शविता येते. त्याचप्रमाणे स्थानिक ऐतिहासिक घटनांची कालानुक्रमिक मांडणी Digital Timeline च्या माध्यमातून करता येते. प्रत्यक्ष क्षेत्रभेट शक्य नसल्यास उपलब्ध डिजिटल सामग्रीच्या साहाय्याने Virtual Field Visit आयोजित करता येते. या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती संकलन, डिजिटल साक्षरता, स्रोत व्यवस्थापन, विश्लेषण, लेखन आणि सादरीकरण यांसारखी कौशल्ये विकसित होतात.

तथापि, डिजिटल माध्यमातून उपलब्ध होणारी प्रत्येक माहिती ऐतिहासिक तथ्य मानणे योग्य नाही. इंटरनेटवरील माहितीमध्ये अपूर्ण, चुकीची किंवा संदर्भहीन माहिती असण्याची शक्यता असते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना डिजिटल स्रोत वापरताना लेखक किंवा संस्थेची

विश्वसनीयता, स्रोताचा कालखंड, उपलब्ध पुरावे, संदर्भ आणि इतर ऐतिहासिक स्रोतांशी असलेली सुसंगती तपासण्याचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. मौखिक इतिहास किंवा सोशल मीडियावर उपलब्ध माहितीचा वापर करताना ती इतर प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांशी पडताळून पाहणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. अशा पद्धतीने डिजिटल साधनांचा वापर केवळ माहिती मिळविण्यासाठी न करता स्रोतचिकित्सा आणि पुराव्याधारित इतिहासलेखनासाठी केला पाहिजे (UGC, 2023a; UGC, 2023b).

एकूणच, IKS + स्थानिक इतिहास + डिजिटल तंत्रज्ञान + स्रोतचिकित्सा यांचा समन्वय इतिहास शिक्षणाला अधिक सक्रिय आणि संशोधनाभिमुख बनवू शकतो. विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या परिसरात उपलब्ध असलेल्या ऐतिहासिक व सांस्कृतिक स्रोतांचे डिजिटल दस्तऐवजीकरण करून शिक्षण आणि स्थानिक समुदाय यांच्यातील संबंध मजबूत करता येतो. अशा पद्धतीने डिजिटल इतिहास शिक्षण हे केवळ तंत्रज्ञानाचा वापर न राहता स्थानिक वारशाचे दस्तऐवजीकरण, पुराव्यांचे विश्लेषण, संशोधनकौशल्यांचा विकास आणि विद्यार्थ्यांचा इतिहासाशी प्रत्यक्ष संबंध निर्माण करणारी शैक्षणिक प्रक्रिया ठरू शकते.

डिजिटल इतिहास शिक्षणातील प्रमुख उपक्रम

उपक्रम	विद्यार्थ्यांची कृती	अपेक्षित शैक्षणिक परिणाम
Digital Heritage Archive	स्थानिक वारशाची छायाचित्रे, दस्तऐवज व माहिती संकलित करणे	वारसा संवर्धन व डिजिटल दस्तऐवजीकरण
Digital Map	ऐतिहासिक स्थळे, जलस्रोत व प्राचीन मार्गांचे नकाशीकरण	भौगोलिक व ऐतिहासिक संदर्भ समजणे
Oral History Archive	ज्येष्ठ व्यक्तींच्या ऑडिओ-व्हिडिओ मुलाखती घेणे	मौखिक इतिहासाचे दस्तऐवजीकरण व स्रोतचिकित्सा
Digital Timeline	स्थानिक घटनांची कालानुक्रमिक मांडणी करणे	कालक्रम व ऐतिहासिक परिवर्तन समजणे
Virtual Field Visit	डिजिटल माध्यमातून ऐतिहासिक स्थळांचा अभ्यास करणे	अनुभवाधारित शिक्षण
Digital Exhibition	छायाचित्रे, दस्तऐवज व विद्यार्थ्यांचे निष्कर्ष प्रदर्शित करणे	संशोधनाचे प्रभावी सादरीकरण
Digital Storytelling	स्थानिक इतिहासावर आधारित डिजिटल कथा तयार करणे	लेखन, सर्जनशीलता व इतिहास मांडणी
Geo-tagging	ऐतिहासिक स्थळांचे स्थान नोंदविणे	स्थानिक इतिहास व डिजिटल नकाशीकरणाचे कौशल्य

11. चिकित्सक इतिहासलेखन :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश करताना चिकित्सक इतिहासदृष्टी हा महत्त्वाचा आधार आहे. एखादी परंपरा प्राचीन आहे किंवा समाजात दीर्घकाळापासून प्रचलित आहे, यावरून ती आपोआप ऐतिहासिक तथ्य ठरत नाही. तिचे स्वरूप, कालखंड, विकास

आणि सामाजिक महत्त्व समजून घेण्यासाठी उपलब्ध प्राथमिक व दुय्यम स्रोत, पुरातत्त्वीय पुरावे, शिलालेख, नाणी, हस्तलिखिते, साहित्यिक साधने आणि मौखिक परंपरा यांचा संदर्भानुसार अभ्यास करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे इतिहास शिक्षणाचा उद्देश केवळ भारतीय परंपरांचा गौरव करणे नसून त्यांच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, योगदान, परिवर्तन आणि मर्यादा समजून घेणे हा असावा (Carr, 1961; Kosambi, 1956). चिकित्सक इतिहासदृष्टी म्हणजे उपलब्ध माहितीवर प्रश्न उपस्थित करणे, विविध स्रोतांची तुलना करणे आणि पुराव्यांच्या आधारे निष्कर्षापर्यंत पोहोचणे. विद्यार्थ्यांना एखाद्या ऐतिहासिक दाव्याचा अभ्यास करताना पुढील प्रश्न विचारण्यास प्रवृत्त करता येते:

- या दाव्याचा प्राथमिक स्रोत कोणता आहे?
- स्रोत कोणत्या कालखंडातील आहे आणि तो किती विश्वसनीय आहे?
- या दाव्याची पुष्टी इतर स्वतंत्र स्रोतांमधून होते का?
- उपलब्ध पुराव्यांचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक संदर्भ कोणता आहे?
- या परंपरेत कालानुसार काही बदल झाले आहेत का?
- आधुनिक इतिहासलेखन किंवा उपलब्ध संशोधन या दाव्याबाबत काय सांगते?
- पुराव्यांमध्ये काही मर्यादा, विसंगती किंवा परस्परविरोधी मते आहेत का?

अशा प्रश्नांमुळे विद्यार्थ्यांना कोणतीही माहिती केवळ ऐकिव स्वरूपात किंवा इंटरनेटवरील संदर्भावर आधारित स्वीकारण्याऐवजी तिची स्रोतांच्या आधारे पडताळणी करण्याची सवय लागते. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील पारंपरिक जलव्यवस्थेचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांनी त्या जलस्रोताची निर्मिती कधी झाली, त्यासंबंधी स्थानिक नोंदी किंवा शिलालेख उपलब्ध आहेत का, त्याचा वापर कोणत्या सामाजिक समूहांनी केला, त्याचा शेती आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला आणि आज त्याचे स्वरूप कसे बदलले आहे, यांचा अभ्यास करता येतो. अशा प्रकारे एकाच परंपरेचा अभ्यास तिच्या इतिहास, समाज आणि वर्तमान संदर्भासह करता येतो.

मौखिक इतिहासाच्या बाबतीतही चिकित्सक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. गावातील ज्येष्ठ व्यक्ती किंवा स्थानिक जाणकारांकडून मिळालेली माहिती स्थानिक इतिहास समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकते; परंतु ती अंतिम ऐतिहासिक सत्य मानता येत नाही. उदाहरणार्थ, एखाद्या जुन्या वास्तूविषयी स्थानिक लोकांमध्ये प्रचलित असलेली कथा विद्यार्थ्यांनी नोंदवून तिची तुलना उपलब्ध सरकारी नोंदी, पुरातत्त्वीय माहिती, जुन्या छायाचित्रे, दस्तऐवज किंवा इतर स्रोतांशी करावी. या प्रक्रियेत मौखिक परंपरा ही एक महत्त्वाची स्रोतसामग्री आहे, परंतु तिचे चिकित्सक मूल्यमापन आवश्यक आहे, हे विद्यार्थ्यांना समजते.

चिकित्सक इतिहासदृष्टीचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे तथ्य, परंपरा आणि ऐतिहासिक व्याख्या यांमध्ये फरक करणे. एखाद्या स्रोतामध्ये एखादी माहिती आढळते म्हणून ती माहिती पूर्णपणे सत्य आहे असे गृहीत न धरता तिचा कालखंड, लेखक, उद्देश, संदर्भ आणि मर्यादा तपासणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे आधुनिक ज्ञानाच्या आधारे प्राचीन ज्ञानाचे मूल्यांकन करताना त्या काळातील सामाजिक आणि ऐतिहासिक परिस्थितीचाही विचार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये भूतकाळाकडे वर्तमान मूल्यांच्या आधारे त्वरित निर्णय न देता संदर्भाधारित पद्धतीने पाहण्याची क्षमता विकसित होऊ शकते.

या दृष्टिकोनातून भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये तर्कशक्ती, स्रोतचिकित्सा, विश्लेषणक्षमता, प्रश्न विचारण्याची वृत्ती, पुराव्यांचे मूल्यमापन आणि संशोधनाधारित निष्कर्ष मांडण्याची क्षमता विकसित होण्यास मदत होते. यामुळे IKS चा अभ्यास अंध गौरववाद किंवा पूर्वग्रहपूर्ण नकार या दोन्ही टोकांपासून दूर ठेवता येतो. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील योगदानाचे योग्य मूल्यमापन करताना त्याचे

ऐतिहासिक संदर्भ, उपलब्ध पुरावे आणि मर्यादा यांचाही विचार करता येतो. हा दृष्टिकोन NEP 2020 मध्ये अपेक्षित असलेल्या चिकित्सक विचार, संशोधनवृत्ती आणि अनुभवाधारित शिक्षणाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a; UGC, 2023b).

चिकित्सक इतिहासदृष्टीची मूलभूत चौकट

परंपरा ⟶ स्रोतसंकलन ⟶ स्रोतचिकित्सा ⟶ संदर्भविश्लेषण ⟶ तुलनात्मक अभ्यास ⟶ निष्कर्ष

ही प्रक्रिया विद्यार्थ्यांना केवळ *"काय घडले?"* हा प्रश्न विचारण्यापेक्षा "आपल्याला हे कसे माहीत आहे?" आणि "या निष्कर्षाला कोणते पुरावे आधार देतात?" हे प्रश्न विचारण्यास प्रवृत्त करते. त्यामुळे इतिहास शिक्षण अधिक संशोधनाभिमुख आणि शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम बनते. एकूणच, भारतीय ज्ञानपरंपरेचे इतिहास शिक्षणातील स्थान अधिक प्रभावी करण्यासाठी "परंपरेचा आदर + पुराव्यांची चिकित्सा + ऐतिहासिक संदर्भ + विविध स्रोतांची तुलना + आधुनिक संशोधन" हा संतुलित दृष्टिकोन आवश्यक आहे. अशा पद्धतीने IKS चा अभ्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक जाणीव निर्माण करण्याबरोबरच वैज्ञानिक दृष्टिकोन, ऐतिहासिक संवेदनशीलता आणि चिकित्सक विचारक्षमता विकसित करणारे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम ठरू शकतो.

12. इतिहास शिक्षकाची बदलती भूमिका :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०च्या पार्श्वभूमीवर इतिहास शिक्षकाची भूमिका केवळ पाठ्यपुस्तकातील माहिती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्यापुरती मर्यादित राहिलेली नाही. शिक्षकाने मार्गदर्शक, संशोधन-सहाय्यक, स्रोतचिकित्सक, संवादक आणि चिकित्सक विचार विकसित करणारा शिक्षणसहकारी म्हणून कार्य करणे अपेक्षित आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश करताना विद्यार्थ्यांना विविध ज्ञानपरंपरा, स्थानिक इतिहास, सांस्कृतिक वारसा आणि ऐतिहासिक स्रोत यांचा अभ्यास करण्यासाठी योग्य दिशा देणे आवश्यक आहे. अशा पद्धतीमुळे विद्यार्थी केवळ माहिती ग्रहण करणारे न राहता प्रश्न विचारणारे, पुरावे तपासणारे आणि स्वतः निष्कर्ष काढणारे सक्रिय शिकणारे बनू शकतात (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a).

इतिहास शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना स्थानिक इतिहासाच्या शोधकार्याशी जोडणे महत्त्वाचे आहे. उदाहरणार्थ, गावातील एखादी जुनी वास्तू, मंदिर, किल्ला, तलाव, विहीर, पारंपरिक व्यवसाय किंवा लोकपरंपरा यावर लघुसंशोधन प्रकल्प देता येतो. विद्यार्थी त्या स्थळाची प्रत्यक्ष पाहणी, छायाचित्रण, स्थानिक व्यक्तींच्या मुलाखती, उपलब्ध कागदपत्रांचा अभ्यास आणि डिजिटल नोंदणी करून माहिती संकलित करू शकतात. त्यानंतर शिक्षक विद्यार्थ्यांना संकलित माहितीचे वर्गीकरण, स्रोतांची तुलना, संदर्भ तपासणी आणि संशोधन अहवाल तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन करू शकतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या जुन्या तलावाचा अभ्यास करताना त्याच्या निर्मितीचा इतिहास, स्थानिक शेतीतील उपयोग, जलव्यवस्थापनाची पद्धत आणि आजची स्थिती यांचा एकत्रित अभ्यास करता येतो. त्यामुळे वर्गातील अध्यापन प्रत्यक्ष अनुभव आणि स्थानिक संदर्भाशी जोडले जाते.

शिक्षकाची आणखी एक महत्त्वाची जबाबदारी म्हणजे स्रोतचिकित्सा आणि चिकित्सक इतिहासदृष्टी विकसित करणे. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील कोणताही दावा केवळ तो प्राचीन आहे किंवा दीर्घकाळापासून प्रचलित आहे म्हणून ऐतिहासिक तथ्य म्हणून स्वीकारता कामा नये. विद्यार्थ्यांना प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोत ओळखणे, त्यांची विश्वसनीयता तपासणे, विविध स्रोतांची तुलना करणे आणि उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे निष्कर्ष मांडणे शिकवणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या स्थानिक परंपरेविषयी ज्येष्ठ व्यक्तीने सांगितलेली माहिती उपलब्ध दस्तऐवज, शिलालेख, स्थानिक अभिलेख किंवा इतर प्रकाशित संशोधनाशी तपासून पाहता येते. अशा प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये

प्रश्न विचारण्याची, पुराव्यांचे परीक्षण करण्याची आणि तर्कशुद्ध निष्कर्ष काढण्याची क्षमता विकसित होते (Carr, 1961; Kosambi, 1956).

आधुनिक शिक्षणाच्या संदर्भात इतिहास शिक्षकाने डिजिटल साधनांचा प्रभावी वापर करण्यासही विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे. डिजिटल नकाशे, ऑनलाइन अभिलेख, ई-पुस्तके, ऐतिहासिक छायाचित्रे, ऑडिओ-व्हिडिओ मुलाखती, डिजिटल टाइमलाइन आणि स्थानिक Digital Heritage Archive यांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना इतिहासाचे दस्तऐवजीकरण करता येते. उदाहरणार्थ, विद्यार्थ्यांचा गट गावातील ऐतिहासिक स्थळांची छायाचित्रे, स्थानिक इतिहासाच्या मुलाखती आणि उपलब्ध दस्तऐवज एकत्र करून डिजिटल संग्रह तयार करू शकतो. या प्रक्रियेत इतिहासासोबत माहिती-तंत्रज्ञान, भूगोल आणि समाजशास्त्र यांचेही ज्ञान वापरले जाते.

यासोबतच शिक्षकाने बहुविषयक शिक्षणाला चालना देणे आवश्यक आहे. पारंपरिक जलव्यवस्थेचा अभ्यास इतिहास, भूगोल आणि पर्यावरणाच्या संदर्भात; पारंपरिक कृषिपद्धतींचा अभ्यास इतिहास, कृषी आणि पर्यावरणाच्या संदर्भात; तर ऐतिहासिक वास्तूंचा अभ्यास इतिहास, कला, स्थापत्य आणि अभियांत्रिकीच्या संदर्भात करता येतो. अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना एखाद्या विषयाकडे विविध ज्ञानशाखांच्या माध्यमातून पाहण्याची संधी मिळते आणि इतिहासाचा अभ्यास अधिक समग्र बनतो (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a).

इतिहास शिक्षकाने शैक्षणिक समतोल आणि नैतिकता राखणेही अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेतील योगदान विद्यार्थ्यांना समजावून सांगताना सांस्कृतिक वारशाबद्दल आदर निर्माण करणे महत्त्वाचे असले तरी अप्रमाणित दावे, अतिशयोक्ती किंवा अंध गौरववाद यांना शैक्षणिक सत्य म्हणून मांडणे टाळले पाहिजे. त्याचप्रमाणे परंपरांकडे पूर्वग्रहदूषित नकारात्मक दृष्टिकोनातूनही पाहता कामा नये. शिक्षकाने पुरावे, ऐतिहासिक संदर्भ आणि उपलब्ध संशोधन यांच्या आधारे संतुलित चर्चा घडवून आणावी. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक आत्मभानासोबत वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि चिकित्सक विचार विकसित होऊ शकतो (UGC, 2023b).

एकूणच, NEP 2020 च्या संदर्भात इतिहास शिक्षकाची भूमिका "माहिती देणारा शिक्षक" ते "इतिहासाच्या शोधप्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणारा शिक्षक" अशी विकसित होत आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरा, स्थानिक इतिहास, क्षेत्रअभ्यास, डिजिटल दस्तऐवजीकरण आणि स्रोतचिकित्सा यांचा समन्वय साधणारा शिक्षक इतिहास शिक्षण अधिक अनुभवाधारित, संशोधनाभिमुख, बहुविषयक, चिकित्सक आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनवू शकतो.

13. प्रमुख आव्हाने :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश करताना तिच्या शैक्षणिक शक्यतांसोबत काही व्यावहारिक आणि अध्यापनात्मक अडचणींचाही विचार करणे आवश्यक आहे. IKS चा प्रभावी वापर करण्यासाठी केवळ पारंपरिक ज्ञानाची माहिती उपलब्ध असणे पुरेसे नाही; त्याचे योग्य ऐतिहासिक संदर्भीकरण, स्रोतांचे परीक्षण, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि विद्यार्थ्यांना अनुभवाधारित उपक्रमांशी जोडण्याची क्षमता आवश्यक आहे. विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांच्या संदर्भात उपलब्ध संसाधने, डिजिटल सुविधा आणि स्थानिक स्रोतांचे स्वरूप यांमध्ये विविधता आढळू शकते.

13.1 स्रोतांची उपलब्धता आणि विश्वसनीयता :

भारतीय ज्ञानपरंपरेशी संबंधित सर्वच विषयांसाठी पुरेसे प्राथमिक स्रोत सहज उपलब्ध असतील असे नाही. काही स्थानिक परंपरा मौखिक स्वरूपात जतन झालेल्या असतात, तर काहींची माहिती विखुरलेल्या दस्तऐवजांमध्ये, वास्तूंमध्ये किंवा लोकस्मृतीमध्ये आढळते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना उपलब्ध स्रोतांचे स्वरूप, मर्यादा आणि विश्वसनीयता समजून घेणे आवश्यक आहे. विशेषतः मौखिक इतिहासाचा वापर

करताना एकाच व्यक्तीच्या कथनावर अवलंबून न राहता विविध व्यक्ती आणि उपलब्ध लिखित किंवा भौतिक स्रोतांची तुलना करणे आवश्यक आहे.

13.2 अप्रमाणित दावे आणि ऐतिहासिक संदर्भ :

भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या अभ्यासात ऐतिहासिक तथ्य, लोकपरंपरा, धार्मिक विश्वास आणि सांस्कृतिक स्मृती यांमध्ये फरक करणे आवश्यक आहे. परंपरेचे महत्त्व नाकारल्याशिवाय तिच्या ऐतिहासिकतेची पडताळणी करणे ही इतिहास शिक्षणातील महत्त्वाची जबाबदारी आहे. त्यामुळे IKSच्या अध्यापनात पुरावे, संदर्भ आणि उपलब्ध संशोधन यांच्या आधारे संतुलित मांडणी करणे आवश्यक ठरते (Carr, 1961; Kosambi, 1956).

13.3 प्रशिक्षित शिक्षकांची आवश्यकता :

IKS, स्थानिक इतिहास, मौखिक इतिहास, क्षेत्रअभ्यास आणि डिजिटल दस्तऐवजीकरण यांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी इतिहास शिक्षकांना विविध प्रकारच्या कौशल्यांची आवश्यकता आहे. पारंपरिक अध्यापनपद्धतीसोबत स्रोतचिकित्सा, मुलाखत तंत्र, डिजिटल अभिलेखन, स्थानिक इतिहास संशोधन आणि बहुविषयक अध्यापन यांचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षक सक्षम असल्यास उपलब्ध स्थानिक संसाधनांचे प्रभावी शैक्षणिक साधनांमध्ये रूपांतर करता येऊ शकते (UGC, 2023b).

13.4 डिजिटल साधनांची असमान उपलब्धता :

डिजिटल इतिहास शिक्षणासाठी इंटरनेट, संगणक, स्मार्टफोन, संग्रहण व्यवस्था आणि इतर तांत्रिक सुविधा आवश्यक असतात. ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये या सुविधांची उपलब्धता समान नसू शकते. त्यामुळे डिजिटल प्रकल्प राबविताना स्थानिक परिस्थितीनुसार कमी खर्चातील आणि सहज उपलब्ध साधनांचा वापर करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, विद्यार्थ्यांच्या स्मार्टफोनद्वारे छायाचित्रण, ऑडिओ मुलाखती आणि प्राथमिक डिजिटल नोंदी तयार करून नंतर महाविद्यालयीन स्तरावर त्यांचे व्यवस्थित अभिलेखन करता येऊ शकते.

13.5 अभ्यासक्रम आणि वेळेची मर्यादा :

इतिहासाच्या विद्यमान अभ्यासक्रमात IKS, स्थानिक इतिहास, क्षेत्रभेटी आणि डिजिटल प्रकल्प यांचा समावेश करण्यासाठी वेळेचे योग्य नियोजन आवश्यक आहे. IKS ला स्वतंत्र आणि अतिरिक्त विषय म्हणून पाहण्याऐवजी संबंधित ऐतिहासिक घटकांशी जोडून त्याचा समावेश केल्यास अभ्यासक्रमावरील अतिरिक्त भार कमी करता येऊ शकतो. उदाहरणार्थ, प्राचीन जलव्यवस्थेचा अभ्यास इतिहास, पर्यावरण आणि स्थानिक वारसा या तिन्ही संदर्भांत करता येतो.

13.6 स्थानिक ज्ञानाचे नैतिक दस्तऐवजीकरण :

मौखिक इतिहास, स्थानिक स्मृती आणि समुदायाधारित ज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण करताना माहिती देणाऱ्या व्यक्तींची संमती, त्यांच्या माहितीचा योग्य संदर्भ आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांनी संकलित केलेली माहिती सार्वजनिक डिजिटल संग्रहात वापरण्यापूर्वी संबंधित व्यक्ती किंवा समुदायाची परवानगी घेणे महत्त्वाचे आहे. यामुळे इतिहास संशोधनासोबतच जबाबदार आणि नैतिक संशोधन पद्धतींची जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होऊ शकते.

13.7 IKS आणि आधुनिक ज्ञान यांच्यात समतोल :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास करताना तिचे ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक योगदान समजून घेणे आवश्यक आहे; त्याच वेळी आधुनिक संशोधनाच्या निष्कर्षांशी तिचा चिकित्सक संबंध जोडणेही गरजेचे आहे. पारंपरिक ज्ञानातील उपयुक्त संकल्पना, अनुभव आणि

पद्धतींचा अभ्यास करताना त्यांचे ऐतिहासिक संदर्भ, उपयोग आणि मर्यादा स्पष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांना अधिक संतुलित समज विकसित करता येईल (UGC, 2023a; UGC, 2023b).

13.8 आव्हानांवरील उपाय :

वरील आव्हानांवर मात करण्यासाठी पुराव्याधारित अध्यापन, शिक्षक प्रशिक्षण, स्थानिक क्षेत्रअभ्यास, स्रोतचिकित्सा, डिजिटल साक्षरता आणि बहुविषयक सहकार्य यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध स्थानिक संसाधनांचा वापर करून कमी खर्चातील प्रकल्प राबविता येतील. उदाहरणार्थ, विद्यार्थ्यांना एखाद्या पारंपरिक जलस्रोताचा इतिहास शोधणे, स्थानिक ज्येष्ठांच्या मुलाखती घेणे, संबंधित दस्तऐवज व छायाचित्रे संकलित करणे आणि त्यावर आधारित डिजिटल अहवाल तयार करणे असा एकात्मिक प्रकल्प देता येतो. अशा उपक्रमांमुळे अध्यापन, संशोधन आणि स्थानिक वारसा संवर्धन यांचा परस्पर संबंध मजबूत होतो.

एकूणच, IKS चा इतिहास शिक्षणातील समावेश यशस्वी करण्यासाठी "परंपरेचा आदर, पुराव्यांची चिकित्सा, आधुनिक संशोधनाशी संवाद आणि स्थानिक संदर्भ" या चार घटकांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. अशा दृष्टिकोनातून भारतीय ज्ञानपरंपरा केवळ अभ्यासक्रमातील माहिती न राहता विद्यार्थ्यांच्या संशोधन, चिकित्सक विचार आणि सांस्कृतिक जाणीव विकसित करणारे प्रभावी शैक्षणिक साधन बनू शकते.

14. ठोस शिफारसी :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या उद्दिष्टांच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणात समावेश करताना तो केवळ अतिरिक्त विषयवस्तू म्हणून न पाहता स्थानिक स्रोत, अनुभवाधारित अध्ययन, डिजिटल साधने आणि चिकित्सक इतिहासदृष्टी यांच्याशी जोडणे आवश्यक आहे. विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी पुढील शिफारसी महत्त्वाच्या ठरतात (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a; UGC, 2023b).

1. अभ्यासक्रमात पुराव्याधारित IKS चा समावेश करावा : भारतीय गणित, खगोलशास्त्र, कृषी, जलव्यवस्थापन, वैद्यक, स्थापत्य, साहित्य, कला आणि लोकज्ञान यांचा ऐतिहासिक विकास, सामाजिक संदर्भ आणि योगदान यांच्या आधारे अभ्यास करावा.
2. स्थानिक इतिहासावर विद्यार्थी संशोधन प्रकल्प राबवावेत : प्रत्येक ग्रामीण महाविद्यालयाने स्थानिक ऐतिहासिक स्थळ, जलस्रोत, कृषिपद्धती, लोकपरंपरा, हस्तकला किंवा सांस्कृतिक वारसा यांपैकी एखाद्या विषयावर विद्यार्थ्यांना लघुसंशोधनाची संधी द्यावी.
3. मौखिक इतिहासाचे व्यवस्थित दस्तऐवजीकरण करावे : ज्येष्ठ नागरिक, कारागीर, शेतकरी, लोककलावंत आणि स्थानिक ज्ञानधारक यांच्या मुलाखती संकलित करून त्यांचे ऑडिओ-व्हिडिओ किंवा लेखी अभिलेख तयार करावेत. या माहितीची इतर उपलब्ध स्रोतांशी पडताळणी करावी.
4. क्षेत्रअभ्यासाला इतिहास शिक्षणाचा भाग बनवावे : किल्ले, मंदिरे, लेणी, शिलालेख, संग्रहालये, पारंपरिक जलस्रोत आणि इतर वारसास्थळांना नियोजित शैक्षणिक भेटी आयोजित कराव्यात. क्षेत्रभेटीनंतर निरीक्षण, स्रोतविश्लेषण आणि निष्कर्ष यांचा समावेश असलेला अहवाल विद्यार्थ्यांकडून तयार करून घ्यावा.
5. स्थानिक Digital Heritage Archive विकसित करावा : इतिहास विभागांनी छायाचित्रे, जुने दस्तऐवज, नकाशे, मौखिक इतिहास, स्थानिक परंपरा आणि वारसास्थळांची माहिती यांचे वर्गीकरण करून महाविद्यालयीन स्तरावर डिजिटल संग्रह विकसित करावा.
6. शिक्षक प्रशिक्षणाला संस्थात्मक स्वरूप द्यावे : IKS, स्थानिक इतिहास, स्रोतचिकित्सा, मौखिक इतिहास, क्षेत्रसंशोधन, डिजिटल

दस्तऐवजीकरण आणि चिकित्सक इतिहासलेखन यांवर नियमित प्रशिक्षण व कार्यशाळा आयोजित कराव्यात (UGC, 2023b).

7. बहुविषयक प्रकल्पांना प्रोत्साहन द्यावे : इतिहास विभागाने भूगोल, विज्ञान, पर्यावरण, कृषी, साहित्य, कला आणि समाजशास्त्र विभागांसोबत संयुक्त प्रकल्प विकसित करावेत. उदाहरणार्थ, पारंपरिक जलस्रोताचा अभ्यास करताना त्याचा इतिहास, भौगोलिक संदर्भ, पर्यावरणीय महत्त्व आणि कृषीतील उपयोग यांचा एकत्रित अभ्यास करता येईल.
8. प्राथमिक स्रोताधारित अध्ययन वाढवावे : विद्यार्थ्यांना शिलालेख, नाणी, ताम्रपट, हस्तलिखिते, जुनी छायाचित्रे, स्थानिक दस्तऐवज, वास्तू आणि मौखिक स्रोत यांचा अभ्यास करून निष्कर्ष मांडण्याची संधी द्यावी.
9. चिकित्सक आणि पुराव्याधारित दृष्टिकोन अनिवार्य करावा : IKSच्या अध्यापनात अंध गौरववाद, अतिशयोक्ती आणि अप्रमाणित दावे टाळून प्रत्येक ऐतिहासिक दाव्याचे स्रोत, संदर्भ आणि उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे परीक्षण करावे (Carr, 1961; Kosambi, 1956).
10. समुदायाचा सहभाग आणि संशोधन नैतिकता सुनिश्चित करावी : स्थानिक ज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण करताना संबंधित व्यक्ती किंवा समुदायाची संमती घ्यावी, माहितीचा योग्य संदर्भ द्यावा आणि आवश्यकतेनुसार गोपनीयतेचे संरक्षण करावे.
11. विद्यार्थी-केंद्रित मूल्यांकन पद्धती विकसित कराव्यात : IKS-आधारित इतिहास शिक्षणाचे मूल्यांकन केवळ लेखी परीक्षेपुरते मर्यादित न ठेवता क्षेत्रअहवाल, स्रोतविश्लेषण, मुलाखत, डिजिटल संग्रह, प्रकल्प आणि सादरीकरण यांचा समावेश करावा.
12. स्थानिक पातळीवर पायलट मॉडेल विकसित करावे : ग्रामीण महाविद्यालयांनी आपल्या परिसरातील उपलब्ध संसाधनांनुसार IKS, स्थानिक इतिहास, क्षेत्रअभ्यास आणि डिजिटल दस्तऐवजीकरण यांचा समन्वय करणारे लघु शैक्षणिक मॉडेल विकसित करून त्याचे शैक्षणिक परिणाम नोंदवावेत.

या शिफारसींची अंमलबजावणी केल्यास IKS इतिहास शिक्षणातील केवळ विषयवस्तू न राहता स्थानिक इतिहास, संशोधन, डिजिटल साक्षरता, चिकित्सक विचार आणि वारसा संवर्धन यांना जोडणारी शैक्षणिक प्रक्रिया बनू शकते. विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांमध्ये स्थानिक संसाधनांचा वापर केल्यामुळे कमी खर्चात आणि विद्यार्थ्यांच्या सक्रिय सहभागातून अनुभवाधारित इतिहास शिक्षण विकसित करता येऊ शकते.

15. निष्कर्ष :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणाशी संबंध जोडणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०च्या भारतीय संदर्भाधारित, बहुविषयक, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाच्या व्यापक उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे. IKSचा इतिहासाच्या अभ्यासात समावेश केल्यामुळे इतिहासाची व्याप्ती राजकीय घटना, राजवंश आणि युद्धांपुरती मर्यादित न राहता विज्ञान, तंत्रज्ञान, कृषी, पर्यावरण, वैद्यक, स्थापत्य, साहित्य, कला आणि लोकजीवनातील ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियांपर्यंत विस्तारता येते (Ministry of Education, 2020; UGC, 2023a).

या अभ्यासातून विशेषतः ग्रामीण महाविद्यालयांसाठी IKSच्या वापराची महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक शक्यता दिसून येते. ग्रामीण परिसरात उपलब्ध असलेले ऐतिहासिक स्थळे, पारंपरिक जलस्रोत, कृषिपद्धती, लोककला, लोकसाहित्य, पारंपरिक व्यवसाय आणि मौखिक परंपरा हे विद्यार्थ्यांसाठी प्रत्यक्ष अध्ययनाचे स्रोत बनू शकतात. क्षेत्रभेटी, मुलाखती, स्रोतसंकलन, निरीक्षण, दस्तऐवजीकरण आणि डिजिटल अभिलेखन यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी आपल्या परिसराच्या इतिहासाचा सक्रियपणे शोध घेऊ शकतात. त्यामुळे इतिहास शिक्षण अधिक स्थानिक, अनुभवाधारित आणि संशोधनाभिमुख होण्याची शक्यता निर्माण होते.

तथापि, IKS चा शैक्षणिक वापर करताना परंपरा, सांस्कृतिक स्मृती आणि ऐतिहासिक तथ्य यांमध्ये आवश्यक भेद राखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कोणताही दावा केवळ प्राचीन किंवा प्रचलित असल्यामुळे ऐतिहासिक सत्य मानता येत नाही. त्याचे मूल्यांकन उपलब्ध प्राथमिक व दुय्यम स्रोत, पुरातत्त्वीय पुरावे, साहित्यिक साधने, मौखिक माहिती आणि आधुनिक संशोधन यांच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे IKS-आधारित इतिहास शिक्षणात सांस्कृतिक वारशाबद्दल आदर राखतानाच स्रोतचिकित्सा, तर्कशुद्धता आणि पुराव्याधारित विचार यांना केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे (Carr, 1961; Kosambi, 1956).

या अभ्यासाच्या आधारे IKS–स्थानिक इतिहास–क्षेत्रअभ्यास–डिजिटल दस्तऐवजीकरण–बहुविषयक अध्ययन–चिकित्सक इतिहासलेखन ही एकात्मिक चौकट ग्रामीण महाविद्यालयांसाठी उपयुक्त ठरू शकते. या चौकटीत विद्यार्थी केवळ ऐतिहासिक माहिती ग्रहण करणारा घटक न राहता स्रोत शोधणारा, माहितीचे परीक्षण करणारा, डिजिटल दस्तऐवजीकरण करणारा आणि निष्कर्ष मांडणारा सक्रिय सहभागी बनतो. परिणामी ऐतिहासिक जाणीव, संशोधनवृत्ती, विश्लेषणक्षमता, डिजिटल कौशल्य आणि सांस्कृतिक वारशाबद्दलची संवेदनशीलता विकसित करण्यास मदत होऊ शकते.

तथापि, प्रस्तुत अभ्यास हा वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि साहित्याधारित स्वरूपाचा असल्यामुळे IKS-आधारित इतिहास शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष शैक्षणिक परिणामांवरील प्रभाव अनुभवजन्य पद्धतीने निश्चित करता येत नाही. त्यामुळे पुढील संशोधनात विद्यार्थी-अभिप्राय, शिक्षकांच्या मुलाखती, क्षेत्रअभ्यास, स्थानिक वारसास्थळांचे दस्तऐवजीकरण आणि IKS-आधारित अध्यापनाच्या परिणामांचे तुलनात्मक मूल्यमापन यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. अशा अनुभवजन्य अभ्यासातून या चौकटीची प्रत्यक्ष उपयुक्तता आणि मर्यादा अधिक स्पष्ट करता येतील.

एकूणच, भारतीय ज्ञानपरंपरेचा इतिहास शिक्षणातील समावेश हा भूतकाळाचा गौरव करण्यापुरता मर्यादित न राहता ज्ञानपरंपरांचे ऐतिहासिक स्वरूप, योगदान, संदर्भ आणि मर्यादा समजून घेण्याची चिकित्सक प्रक्रिया असावी. NEP 2020 च्या चौकटीत स्थानिक स्रोत, आधुनिक डिजिटल साधने, बहुविषयक अध्ययन आणि पुराव्याधारित इतिहासलेखन यांचा समन्वय साधल्यास इतिहास शिक्षण अधिक समग्र, अर्थपूर्ण, संशोधनाभिमुख आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनविण्याची शक्यता आहे.

संदर्भसूची :

1. Carr, E. H. (1961). *What is history?* Macmillan.
2. Kosambi, D. D. (1956). *An introduction to the study of Indian history*. Popular Book Depot.
3. Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India.
4. University Grants Commission. (2023a). *Guidelines for incorporating Indian Knowledge in higher education curricula*. University Grants Commission, Government of India.
5. University Grants Commission. (2023b). *Indian Knowledge Systems (IKS): Guidelines and framework for higher education*. University Grants Commission, Government of India.
6. Altekar, A. S. (1934). *Education in ancient India*. Nand Kishore & Bros.
7. Basham, A. L. (1954). *The wonder that was India: A survey of the culture of the Indian sub-continent*

before the coming of the Muslims. Sidgwick & Jackson.

8. Chattopadhyaya, D. P. (1986). *History of science and technology in ancient India*. Firma KLM.
9. Dharampal. (1983). *The beautiful tree: Indigenous Indian education in the eighteenth century*. Biblia Impex.
10. Habib, I. (2007). *The agrarian system of Mughal India, 1556–1707* (2nd ed.). Oxford University Press.
11. Kosambi, D. D. (1975). *Combined methods in Indology*. Oxford University Press.
12. Thapar, R. (2002). *Early India: From the origins to AD 1300*. University of California Press.
13. Thapar, R. (2013). *The past as present: Forging contemporary identities through history*. Aleph Book Company.
14. Singh, U. (2008). *A history of ancient and early medieval India: From the Stone Age to the 12th century*. Pearson Longman.
15. Subbarayappa, B. V. (Ed.). (1983). *Science and technology in the Indian tradition*. Indian National Science Academy.